"प्राग्दृग्ग्रहश्चेदधिको रवेः स्यादूनोऽथ वा पश्चिमदृग्ग्रहश्च । प्रोक्तेष्टकालांशयुतेः कलाभिः साध्यस्तदानीं दिवसागतैष्याः । तथा यदीष्टकालांशाः प्रोक्तेभ्योऽभ्यधिकास्तदा । व्यत्ययश्चगतैष्यत्वे ज्ञेयोऽङ्गां सुधिया खलु" सि० शि०

"यदि प्राग्दृग्ग्रहो रवेरधिको भवति । अथ वा पश्चिमदृग्ग्रहो न्यूनो भवति तदा ये इष्टकालांशा आनीतास्तेषां प्रोक्तानां च योगकलाभिर्दिवसाः साध्याः । नान्तरकलाभिः तथा प्राग्दृग्ग्रहेऽर्कादधिके सति पश्चाद्दृग्ग्रहे वा न्यूने य इष्टकालांशा आगतास्ते च यदि प्रोक्तेभ्योऽधिकान्तराः तदा प्रोक्तेष्टकालांशयुतेः कलाभिर्ये दिवसाः साधितास्तेषां दिवसानां गतैष्यत्वे विपर्ययो ज्ञेयः ।

अत्रोपपत्तिः । यो ग्रहः प्राच्यामुदेति प्रतितिष्ठति वा असौ रवेरूनः सन् पश्चिमायाम्, अधिकः सन् प्राच्यां दिशि प्रोक्तकालांशैरूनः सन् दृश्यतामेति । तावद्भिरेव पश्चिमायामधिकः सन् । अतो रवेः पृष्ठतः प्राच्यां प्रोक्तकालांशाः प्रतीच्यामग्रतः । प्राच्यामूने ग्रहे य इष्टकालांशाः साध्यन्ते ते रवेः पृष्ठतः । अतः पृष्ठगतैरेव प्रोक्तकालांशैस्तेषामन्तरं कर्तुं युज्यते । अथ प्राच्यां रवेरधिके दृग्ग्रहे य इष्टकालांशाः साध्यन्ते ते रवेरग्रतो भवन्ति । अतोऽग्रगतानां पृष्ठगतानाञ्च कालांशानां योगे कृते सत्यन्तरं कृतं भवति तथा उक्तेभ्य ऊनाभ्यधिका यदीष्टा इति यद्गतगम्यलक्षणमुक्तं तत् सजातीयानामेव । यदा पुनरेके पृष्ठगता एकेऽग्रगतास्तदा तद्गतगम्यलक्षणं व्यत्ययेन भवति । अत उक्तं व्यत्ययश्च गतैष्यत्व इत्यादि । अत्र सुधियेति विशेषणाद्बुद्धिमतैतदनुक्तमपि ज्ञायते" प्रमि० । व्यवहारे वादिप्रतिवादिनोः प्रतिज्ञातार्थसाधनाय राज्ञादेये २५ अवसररूपे समयभेदे च तत्कालविशेषः स्मृतौ दर्शितो यथा "प्रत्यर्थी लभते कालं त्र्यहं सप्ताहमेव च । अर्थी तु प्रार्थयन् कालं तत्क्षणादेव हीयते"। प्रत्यर्थिनोऽपि क्वचिद्विषये न कालो देयः क्वचिच्चार्थिप्रत्यर्थिनोरिच्छया कालो देयः यथाह याज्ञ० "साहसस्तेयपारुष्यगोऽभिशापात्यये स्त्रियाम् । विवादयेत् सद्यएव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः" ।

समयरूपकालस्य वैशेषिकमते संयोगविभागपृथक्त्वसंख्यापरिमाणरूपा पञ्च गुणाः । भीमो भीमसेनवत् उत्तरपदलोपः । कालदण्डरूपे २६ योगे कालदण्डशब्दे उदा० । वारविशेषे दिग्भेदेन ज्योतिषोक्ते यात्रादौ निषिद्धे २७ योगभेदे । स च योगः मु० चि० उक्तः । "कौवेरीतो वैपरीत्येन कालोऽर्काद्ये वारे सम्मुखे तस्य पाशः । रात्रावेतौ वैपरीत्येन गम्यौ यात्रा युद्धे संमुखौ वर्जनीयौ" । अयमर्थः । रवावुत्तरस्यां कालः, सोमे वायव्यां, भौमे पश्चिमायाम्, बुधे नैर्ऋत्याम्, गुरौ दक्षिणस्याम्, शुक्रे आग्नेय्यां, शनौ पूर्व्वस्याम् । "रवावुत्तरतः कालः सोमे वायव्यभागके । भौमे तु पश्चिमे भागे बुधे नैर्ऋतभागके । जीवे च याम्यदिग्भागे शुक्रे चाग्नेयकोणके । शनौ तु पूर्व्वदिग्भागे कालचक्रं प्रकीर्त्तितम् । स्वरोदये "यत्रस्थस्तत्र कालः स्यात् पाशस्तस्य तु सम्मुखः । दक्षिणस्थः शुभः कालः पाशो वामदिगाश्रयः । यात्रायां समरे श्रेष्ठस्ततोऽन्यत्र न शोभनः । रात्रौ च वैपरीत्येन यथा रवौ रात्रौ दक्षिणस्यां कालः उत्तरस्यां पाश इत्यादिक्रमेणेत्यूह्यम् । २८कलाये (मटर) शिम्बीभेदे, वैज० । "विकसत्कलायकुसुमम्" माघव्या० कालकुसुममिति मल्लि० ध्रुवनामकवसोः २९ पुत्रभेदे पु० । "ध्रुवस्य पुत्रो भगवान् कालो लोकप्रकालनः" हरिवं० ३अ० ।

कालक न० काल-स्वार्थे क कलयति रक्ततां कल-नोदने ण्वुल् वा । १कालशाके भावप्र० तस्य कृष्णवर्णत्वात् तथात्वम् । २यकृति हेमच० । निखिलदेहरक्तप्रेरकत्वात् तस्य तथात्वम् । यथोक्तं भावप्र० । "यदा रसो यकृत् याति तत्र रञ्जकपित्ततः । रागं पाकं च संप्राप्य स भवेद्रक्तसंज्ञकः" । "यकृत् प्लीहा च रक्तस्य मुख्यस्थानं तयोः स्थितम् । अन्यत्र संस्थितवतां रक्तानां पोषकं भवेत्" इति च । देहस्थे कृष्णवर्णे (जडुल) ३चिह्नभेदे जतुके पु० अमरः ४अलगर्द्दे जलव्याले (कालढोड़ा) सर्पे पु० स्त्री शब्दर० । अनित्ये वर्णे तेन रक्ते चार्थे "कालाच्च" प० कन् । कालक कालवर्णेन रक्ते ५पटादौ त्रि० तस्य वर्णस्यानित्यत्वात् रागेण रक्ततयाऽनित्यत्वाच्च तथात्वम् । स्त्रियां टाप् । "कालिका शाटी" सि० कौ० । बीजगणितोक्ते ६ अव्यक्तराशिसंज्ञाभेदे पु० अव्यक्तशब्दे ४६७पृ० विवृतिः ।

कालकचु स्त्री नि० वर्म्म० । कृष्णवर्णे कचुभेदे शब्दचि० ।

कालकञ्ज न० नि० कर्म० । १नीलपद्मे । २दानवभेदे पु० । "पौलोमैः कालकञ्जैश्च हृष्टपुष्टैरधिष्ठितम्" भा० व० १७३अ०

कालकटङ्कट पु० कालरूपः कटङ्कटः । शिवे । "वैणवी पटवी ताली खली कालकटङ्कटः" भा० आनु० १७अ० शिवस्तवे ।

कालकण्टक पु० स्त्री कालः कृष्णः कण्टकोऽस्य । २कृष्णकण्टकयुक्ते त्रि० दात्यूहे (डाक) पक्षिभेदे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ३पीतसारे वृक्षे मेदि० ।

कालकण्ठ पु० कालः कण्ठोऽस्य विषपानात् । १शिवे स हि